

Atatürk en zijn persoonlijkheidscultus

Erik-Jan Zürcher

Ieder Turks schoolkind loopt 's ochtends, als het de basisschool ingaat, langs een buste van Atatürk op het schoolplein. Net als kinderen in andere landen is het druk bezig met vriendjes en vriendinnetjes, maar dan roepen de leraren de kinderen tot de orde. Afhankelijk van het weer worden ze binnen of buiten in rijen opgesteld en onder het toeziend oog van de staf roepen ze in koor de 'leerlingeneed':

Ik ben een Turk, ik ben oprecht en ijverig. Mijn principe is de kleinen te beschermen, de groten te eren en mijn land en natie meer lief te hebben dan mijzelf. O Grote Atatürk! Ik zweer dat ik zonder te stoppen zal voertmarcheren op de weg die u hebt geopend naar het doel dat u hebt gesteld. Moge mijn bestaan een offer zijn voor het bestaan van de Turken.¹

Dan gaan de kinderen naar hun klas. De klassen zijn verschillend ingericht, maar in één opzicht zijn ze allemaal gelijk: aan één van de wanden hangen foto's, tekeningen, een Turkse vlag en spreuken. Dat is de 'Atatürkhoek'. De foto's laten episoden uit zijn leven zien.

Dit is de dagelijkse werkelijkheid voor ieder schoolgaand kind in Turkije. In het vervolgonderwijs krijgt de Turkse leerling les in de 'Geschiedenis van de Turkse Revolutie en de Principes van Atatürk', een vak dat ook op de universiteit verplicht is voor alle studierichtingen.

Verrassend is dit eigenlijk niet voor een land, waarvan de grondwet (ingevoerd in 1982) in de preambule bepaalt dat hij gebaseerd is op:

de interpretatie van het nationalisme, die door de stichter van de republiek Turkije, de onsterfelijke leider en onvergelykelijke held Atatürk is gegeven, en Zijn revolutie en principes.²

¹De leerlingeneed is een tekst die wordt vastgesteld door het Ministerie van Onderwijs en die dateert van 1997.

²Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu, ölümsüz önder ve eşsiz kahraman Atatürk'ün belirlediği millîyes. Hij bestaat sinds 1933, maar is sterk gewijzigd (en langer gemaakt) in 1972. De huidige vormt 'çılık anlayışı ve O'nun inkılâp ve ilkeleri doğrultusunda', <http://www.tbmm.gov.tr/anayasa.htm>, geraadpleegd op 16 juli 2013.

Interessant is het wel, dit verschijnsel van een allesdoordringende persoonsverheerlijking die nu al bijna negentig jaar bestaat. In dit artikel ga ik na waar de cultus zijn oorsprong heeft en hoe het langdurige voortbestaan ervan begrepen kan worden in de context van de historische ontwikkeling van Turkije.³

De historische Atatürk

De historische figuur die achter de cultus schuilgaat, werd in 1881 in Thessaloniki, toen nog het centrum van de Osmaanse Balkanprovincies, geboren als Mustafa. Op de lagere school werd daar, volgens de toenmalige traditie, door een van de leraren een tweede naam, Kemal, aan toegevoegd en tot vier jaar voor zijn dood in 1938 stond hij bekend als Mustafa Kemal, Kemal voor zijn intieme vrienden en Kemal Pasja voor de rest van de wereld. Het Turkse parlement, dat hem al in 1921 de eretitel ‘Gazi’ (Overwinnende strijder voor het geloof) had gegeven, gaf hem bij de invoering van achternamen in Turkije in 1934 bij wet de achternaam Atatürk (‘Vader Turk’). Omdat hij nooit kinderen heeft gekregen en zijn zuster de achternaam Atadan (‘Van Vader’) aannam, is hij ook gelijk de enige Atatürk in de Turkse geschiedenis gebleven.⁴

Kemals opleiding en carrière waren die van een beroepsofficier in dienst van het Osmaanse Rijk. In 1904 studeerde hij af van de uiterst selectieve Generale Staf Academie in Istanbul. Net als veel van zijn generatiegenoten op de academie was hij diep verontrust over de steeds

³ Toen het artikel werd geschreven (in de zomer van 2013) was dit juist, maar in oktober, vlak voor het begin van het schooljaar, kondigde de Turkse regering aan de leerlingeneed per onmiddellijk af te schaffen. Tegelijk werd het voor leraressen voor het eerst officieel mogelijk gemaakt in de klas een hoofddoek te dragen. Beide maatregelen riepen in secularistische en nationalistische kring felle reacties op, maar ze bleven gehandhaafd.

⁴ Er zijn zeer veel biografieën van Atatürk. De beste Engelstalige is: Andrew Mango, *Atatürk* (Londen) 1999). Daarnaast is ook M. Şükrü Hanioglu, *Atatürk. An Intellectual Biography* (Princeton 2011), interessant. Voor de militaire loopbaan van Kemal is George Gawrych, *The Young Atatürk. From Ottoman Soldier to Statesman of Turkey* (Londen 2013), nuttig.

verdere verzwakking van de Ottomaanse staat tegenover zowel de binnenlandse christelijke minderheden als de Europese grootmachten.

Zowel in het Thessaloniki van zijn jeugd als in het Istanbul van zijn studietijd zag hij de groeiende invloed van het Griekse, Bulgaarse en Armeense nationalisme en de penetratie van de markt door Europese bedrijven onder bescherming van hun diplomaten, die zich konden beroepen op de ‘Capitulaties’, verdragen die de Europese machten en hun lokale protegés grote juridische en economische voorrechten verschafte. Deze ervaring maakte hem en zijn generatiegenoten politiek bewust en actief. In februari 1908 sloot Kemal zich aan bij het Jong-Turkse ‘Comité voor Eenheid en Vooruitgang’ dat streefde naar de vestiging van een constitutioneel en parlementair regime dat de verschillende nationaliteiten binnen het Osmaanse Rijk zou kunnen verenigen en een modern, rationeel, bestuur zou invoeren. Zes maanden later, op 24 juli 1908, voerde het comité de succesvolle constitutionele revolutie door. Kemal hoorde niet echt tot de harde kern van de revolutionaire Jong-Turken, maar was er wel via vriendschappen mee verbonden.⁵ Tussen de constitutionele revolutie en het eind van de Eerste Wereldoorlog had hij vooral een militaire carrière. Hij vocht tegen de Italianen in Libië in 1911-12, tegen de Bulgaren in de Balkanoorlog (1912-13) en kreeg bekendheid binnen het leger als commandant van een sector aan het Gallipoli Front in 1915. Gedurende de oorlogsjaren klom hij op door de rangen en aan het eind van de oorlog stond hij als brigadegeneraal aan het hoofd van het Zevende Leger aan het Syrische front, ondanks het feit dat hij het grootste deel van het laatste oorlogsjaar op ziekteverlof was geweest – een ziekteverlof dat ook te maken had met de manier waarop hij vanaf het front oppositie had gevoerd tegen de strategie van de door Duitsers geleide Ottomaanse generale staf.

Nadat het front in Palestina was ingestort en het Ottomaanse Rijk gedwongen was een wapenstilstand met de Britten te sluiten, was voor iedereen duidelijk dat een toekomstige vredesregeling vergaande gevolgen voor het rijk zou hebben en met name dat de overwinnaars wel eens met grote sympathie zouden kunnen luisteren naar de claims van Griekenland en Armenië op delen van Anatolië, het enige deel van het oude rijk dat eind 1918 nog door de Ottomanen werd geregeerd en door het Ottomaanse leger werd verdedigd.

⁵ E.-J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building. From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* (Londen 2010) 124-135.

Om een opdeling van Anatolië te voorkomen troffen leden van het Jong-Turkse Comité van Eenheid en Vooruitgang, dat in de oorlogsjaren aan de macht was geweest, en met name officieren die lid waren van het comité voorbereidingen voor een verzetsbeweging in het binnenland. Voor die beweging zochten zij ook een aanvoerder en na meerder kandidaten overwogen te hebben, kwamen zij uit bij Kemal.

In mei 1919 vertrok Kemal naar Anatolië en in de jaren die volgden groeide hij uit tot de leider van een succesvolle verzetsbeweging die in de periode 1920-1922 achtereenvolgens de Armeniërs, de Fransen en de Grieken militair versloeg. Het succes werd bezegeld door het vredesverdrag van Lausanne (1923) waarbij de opgelegde vredesregeling aan het eind van de Eerste Wereldoorlog van tafel ging en het Turkije met de grenzen die we nu kennen internationaal werd erkend.

Kemal kwam weliswaar als nationale held tevoorschijn uit de succesvolle nationale onafhankelijkheidsstrijd, maar zijn positie was in 1923 nog allerm minst onaantastbaar. De uitroeping van de Republiek Turkije met hem als eerste president verstevigde die positie weliswaar, maar er waren nog steeds veel leidende Jong-Turken, die zich goed konden herinneren hoe Kemal door het Comité van Eenheid en Vooruitgang was gelanceerd en die eigenlijk verwachtten dat de terugkeer van vrede zou leiden tot een normalisering van de verhoudingen, waarin hun partij weer de toonaangevende politieke beweging zou worden. Ook waren er natuurlijk de medestrijders van Kemal, succesvolle generaals uit de onafhankelijkheidsoorlog die hem zagen als een *primus inter pares*, maar niet als de enige bron van het succes. De jaren 1924-1926 zijn de jaren waarin Kemal deze concurrenten voor de macht geleidelijk uitschakelt, een proces dat culmineert in twee politieke showprocessen in de zomer van 1926 en als het ware wordt bezegeld met Kemals grote, zes dagen durende, toespraak tot het congres van zijn partij, de Republikeinse Volkspartij, in oktober 1927. Daarin claimt hij de enige initiatiefnemer en leider van de onafhankelijkheidsstrijd te zijn geweest en zet hij de voormalige medestrijders neer als intriganten of twijfelaars.⁶

⁶ E.-J. Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish republic. The Progressive Republican Party (1924-25)* (Leiden 1991).

Het begin van de persoonsverheerlijking

Het is precies deze periode, midden jaren twintig, waarin de persoonlijkheidscultus rond Kemal een aanvang neemt. Behalve in de mondelinge en schriftelijke uitingen van zijn volgelingen – en na de verkiezingen van 1927 bestaat het parlement uitsluitend nog uit trouwe volgelingen – wordt die cultus zichtbaar door het verschijnen van standbeelden van de leider in de Turkse stadscentra. Het allereerste standbeeld werd in 1926 onthuld op de punt van de kaap in Istanbul waar de Zee van Marmara, Bosporus en Gouden Hoorn bij elkaar komen – de plek van het oude Ottomaanse sultanspaleis van Topkapi. Het jaar daarop werden twee standbeelden in Ankara, de nieuwe hoofdstad, geplaatst en in de jaren die volgden verzezen in de meeste provinciesteden standbeelden van de leider. Dit was in meerdere opzichten een opvallende en radicale breuk met de eigen Turkse traditie. In de eerste plaats was beeldhouwkunst, door het verbod op het afbeelden van mensen in de soennitische Islam, geen inheemse kunstvorm. Het late Ottomaanse Rijk had wel mondjesmaat meegedaan aan de Europese monumenten-manie van de late negentiende eeuw, maar daarbij was het steeds gegaan om bouwwerken zonder afbeeldingen van mensen, zoals gebroken zuilen, poorten en gestileerde kanonnen. De standbeelden uit de eerste decennia van de republiek waren dan ook het product van Europese studio's, met name die van de Oostenrijker Heinrich Krippel en van de Italiaan Pietro Canonica.⁷ Om dezelfde reden, het verbod op menselijke afbeeldingen, was de plaatsing van meer dan manshoge standbeelden van de leider op de meest centrale plekken in de verschillende steden ook een nadrukkelijke 'statement' van de seculiere republiek dat de regels van de Islam niet langer bepalend waren in de openbare ruimte.

In de jaren tot aan Kemals dood in 1938 nam de verering steeds groteskere vormen aan, wat, behalve met de onderlinge wedijver tussen de leden van de partij-elite om in de gunst te komen dan wel te blijven, ook te maken had met de verschillende waardering voor de leider en voor zijn politiek. Onder de bevolking was Kemals status als oorlogsheld en 'vader des vaderlands' onomstreden, maar zijn politiek was dat allerminst.

⁷ Krippel was betrekkelijk obscuur, maar de studio van Pietro Canonica was wereldberoemd vanwege zijn vele monumentale standbeelden in veel verschillende landen. Zie: Sandra Berresford, *Italian Memorial Sculpture 1820-1940. A Labour of Love* (Londen 2004).

In de jaren 1925-1929, de periode waarin Kemal zijn machtsmonopolie vestigde, werd Turkije geregeerd onder een noodwet, de 'Wet op de Ordehandhaving',⁸ die de regering in feite een volmacht gaf en het parlement buitenspel zette. In deze periode werd een groot aantal wetten aangenomen, die samen de 'culturele revolutie' van het Kemalistische Turkije gestalte gaven: overname van het Zwitserse burgerlijk wetboek ter vervanging van de Sharia wetgeving, van Europese klok en kalender, maten en gewichten en kleding (althans voor mannen). Het waren de jaren waarin de islamitische heiligengraven en derwijskloosters werden gesloten en het Arabische schrift werd vervangen door het Latijnse. Dit beleid was nooit populair bij de meerderheid van de bevolking, die er – terecht – een campagne in zag gericht tegen de eigen cultuur. Behalve door de zich snel verbredende ideologische en culturele kloof tussen het regime en de massa van de bevolking, was ook de corruptie en vriendjespolitiek bij de overname van de enorme bezittingen die door de vermoorde en vertrokken Armeniërs en Grieks-Orthodoxen waren achtergelaten een bron van onvrede bij de bevolking. Vanaf 1929 kwam daarbij dat met name de meer ontwikkelde landbouwgebieden van Turkije zeer zwaar werden getroffen door de wereldcrisis.

De Kemalistische staat zette, via de media, het leger, de partij en het onderwijs de figuur van de 'vader des vaderlands' in als brug tussen een door zijn beleid impopulair geworden regime en de bevolking. De situatie van de jaren twintig en dertig, met een éénpartijstaat en strikte controle over de media maakt het moeilijk om te beoordelen in hoeverre deze politiek succesvol was, maar het is een goed gedocumenteerd feit dat de rouw na Kemals dood in november 1938 wijdverbreid en oprecht was, zoals dat natuurlijk ook bij de dood van Stalin in 1953 het geval was.

De cultus na de dood van de leider

In tegenstelling tot de cultus rond veel andere politieke leiders van het interbellum (Stalin, Mussolini, Franco, Hitler) heeft de persoonlijkheidscultus rond Kemal Atatürk de dood van de leider overleefd. Het is een interessante vraag hoe dat komt.

Kemals onmiddellijke opvolger, zijn oude strijdmakker İsmet İnönü, die al van 1924 tot 1937 premier was geweest, handhaafde de cultus, maar

⁸ Wet 578 (Takrir-i Sükun Kanunu) van 4 maart 1925.

geleidelijk aan ontwikkelde hij er ook een rond zijn eigen persoon. De nieuwe president verving de oude op de postzegels en de bankbiljetten en geleidelijk aan begonnen ook İnönü-portretten en -bustes in overheidsgebouwen te verschijnen. Al kort na de dood van zijn voorganger, werd die uitgeroepen tot 'Eeuwige Leider' en ging İnönü zelf de titel 'Nationale Leider' (die eerder ook al door Atatürk was gebruikt) hanteren. Tot grote aantallen İnönü-standbeelden is het in de twaalf jaar dat hij aan de macht is geweest niet gekomen. Een groot ruiterstandbeeld werd wel in 1940 in Duitsland besteld (als deel van de aanleg van de 'Taksim Promenade' die oorspronkelijk 'İnönü Promenade' zou gaan heten en waarvan de sloop aanleiding zou worden voor de grote protestbeweging van 2013 in Istanbul), maar door de oorlog werd het pas afgeleverd in 1950. In mei van dat jaar hadden de Kemalisten onder İnönü de verkiezingen verloren. Daarom bleef de sokkel op Taksim leeg en werd het ruiterstandbeeld opgeslagen in een depot van het staatsmonopolie voor alcohol en tabak. Vandaag de dag staat de lege sokkel er nog steeds en staat het beeld waarvoor het bestemd was voor İnönüs oude woonhuis in de wijk Beşiktaş.⁹

Je zou verwachten dat de Democratische Partij, die in de eerste vrije verkiezingen van de Turkse Republiek in mei 1950 onder leiding van Adnan Menderes de macht overnam na een grote stembusoverwinning op de Kemalisten, radicaal een einde zou maken aan de Atatürkverering. Niets is echter minder waar. Er waren wel groepen die zo'n ontwikkeling verwachtten en er ook op hoopten (met name radicale islamitische fundamentalisten), maar toen na de verkiezingen her en der Atatürkbustes werden vernield, voerde juist de nieuwe regering van de Democratische Partij een wet in die 'aantasting van de nagedachtenis van Atatürk' tot een strafbaar feit maakte. De reden was dat de Democraten weliswaar een grote stembusoverwinning hadden geboekt, maar zich ook bewust waren dat hun legitimiteit in de ogen van het staatsapparaat niet onbetwist was. In bijna dertig jaar eenpartijregime waren de Kemalistische staat en partij zodanig met elkaar vervlochten dat de Democraten zich heel onzeker voelden over de loyaliteit van dat apparaat. Dat gold in nog sterkere mate voor één tak daarvan: het leger. Het leger had de grondslag gelegd voor de republiek en vrijwel alle toppolitici uit de eerste 25 jaar van de republiek waren ex-

⁹ Voor de geschiedenis van dit standbeeld:

www.kenthaber.com/marmara/istanbul/besiktas/Rehber/anit-ve-heykeller/inonu-aniti, geraadpleegd op 16 juli 2013.

militairen geweest. Ex-president İsmet İnönü, ook een oud generaal, was inmiddels oppositieleider en de Democraten waren diep bevreesd voor zijn banden met het leger, iets wat in die tijd bekend stond als de ‘pasja-factor’.

Het resultaat was dat de Democraten, hoewel zij op een aantal terreinen een heel andere politiek voorstonden dan de Kemalisten (vrijemarktkapitalisme in plaats van de uitbouw van de staatssector en meer vrijheid voor religieuze uitingen), toch de behoefte hadden Atatürk ook tot hun symbool te maken. Zij maakten wel onmiddellijk een eind aan alle verering voor İnönü¹⁰ en ontwikkelden een discours waarin zij Atatürk (inmiddels twaalf jaar dood) identificeerden met alle goede kanten van de Kemalistische revolutie en İnönü, de nog altijd springlevende oppositieleider, met alle slechte kanten. Hij werd neergezet als de man die Atatürks erfenis niet had begrepen en had misbruikt. Het is veelzeggend dat İnönüs’ portret op de bankbiljetten en postzegels niet werd vervangen door dat van de nieuwe president, Celâl Bayar, maar juist weer door het portret van Atatürk. Dat weerhield de politiek machteloze Republikeinse Volkspartij van İnönü er niet van vanuit de oppositiebanken (en via de kranten) de regering te bestoken met een niet aflatende barrage van beschuldigingen dat zij verraad pleegde aan Atatürks erfenis.

Iedereen zijn eigen Atatürk

De Democraten wonnen de verkiezingen van 1950, 1954 en 1957 maar vervreemdden in de tweede helft van de jaren vijftig belangrijke maatschappelijke spelers van zich: intellectuelen, studenten, arbeiders en – vooral – het leger. De onrust in het leger leidde uiteindelijk tot een militaire staatsgreep in mei 1960. De Democratische Partij werd verboden, zijn leiders vervolgd en enkelen van hen zelfs opgehangen, maar de militaire couppelegers waren onderling sterk verdeeld over de vraag hoe het nu verder moest. Ze gaven een comité van hoogleraren opdracht een nieuwe grondwet te schrijven. Deze grondwet, die uiteindelijk in 1961 via een volksstemming werd aangenomen, had heel paradoxale effecten. Aan de ene kant werd de macht van het leger versterkt, doordat het nu een officieel erkend recht kreeg om via de nog op te richten ‘Nationale Veiligheidsraad’

¹⁰ Naast het standbeeld is ook de eerste grote encyclopedie een voorbeeld van deze ontwikkeling. De eerste vier delen verschenen als de *İnönü Ansiklopedisi*, alle volgende als de *Türk Ansiklopedisi*.

zich met de politiek te bemoeien. Aan de andere kant kwam er ook veel meer vrijheid voor de burgers om zich politiek en maatschappelijk te organiseren. Er kwamen meer ‘checks and balances’ met de oprichting van een constitutioneel hof en een senaat. Het gevolg was dat de jaren zestig en zeventig de opkomst zagen van allerlei politieke bewegingen, van uiterst links tot uiterst rechts.

Behalve voor de radicale fundamentalisten bleef het voor alle politieke bewegingen belangrijk om zich te legitimeren door verwijzing naar Atatürk.¹¹

De dominante politieke stroming van de jaren zestig, de Gerechtigheidspartij van Süleyman Demirel, was eigenlijk een herstichte Democratische Partij en zat in hoge mate op dezelfde ideologische koers. Dat betekende dat de partij zich distancieerde van de staatsgeleide economie en het strenge secularisme uit de dagen van de éénpartijstaat van Atatürk. Tegelijk was de Gerechtigheidspartij ontstaan in de nasleep van een militaire coup die een aantal leiders van zijn directe voorganger letterlijk de kop had gekost, dus de behoedzaamheid van de partij tegenover het staatsapparaat en in het bijzonder het leger was nog groter dan het in de jaren vijftig geweest was. De leiders van de partij benadrukten daarom voortdurend hun loyaliteit aan de erfenis van Atatürk, met name aan zijn nationalisme, de oriëntatie op het Westen (die in de jaren zestig vooral werd vertaald in een rabiaat anticommunisme) en de seculiere republikeinse staatsorde.

De belangrijkste tegenstrever van de Gerechtigheidspartij was, net als dat in de jaren vijftig voor de Democraten het geval was geweest, de Republikeinse Volkspartij, de oude partij van Atatürk, nog steeds geleid door de inmiddels zeer oude İsmet İnönü. Deze regeerde het land als premier in de jaren 1961-1965, toen de wonden van de militaire staatsgreep nog vers waren en er nog voortdurend angst bestond voor een hernieuwd ingrijpen van het leger. In deze periode was İnönü’s prioriteit normalisering en stabiliteit en niet ideologische vernieuwing, maar vanaf het midden van de jaren zestig, toen de Gerechtigheidspartij duidelijk het machtsblok bij uitstek was geworden, koos hij ervoor het Kemalisme van de Republikeinse Volkspartij te herdefiniëren als ‘Links van het Midden’. Toen dit in 1969 nog niet tot succes in de verkiezingen leidde, barstte binnen de partij een fel debat uit waarbij beide vleugels (zij die voor de nieuwe koers waren en hun

¹¹ N. Kızılyürek, ‘Le Kémalisme’ in: E.-J. Zürcher ed., *Turkey in the Twentieth Century. La Turquie au vingtième siècle* (Berlijn 2008) 397-442.

tegenstanders) allemaal hun tegenstanders beschuldigden van ‘verraad aan Atatürks erfenis’.¹²

Ook buiten de politieke hoofdstromen bleef iedereen zich op Atatürk beroepen, waarbij in de vrijere omgeving van de jaren zestig elke politieke beweging zijn eigen Atatürk samenstelde uit het beschikbare historische materiaal. Voor de verschillende socialistische groepen was hij als leider van de nationale verzetsbeweging na de Eerste Wereldoorlog het symbool, ja zelfs de pionier, van de anti-imperialistische strijd die wereldwijd gevoerd moest worden. Daarnaast maakte in hun ogen de opbouw van een staatsindustrie in de jaren dertig hem tot een proto-socialist.¹³ Linkse studenten die aangeklaagd werden op beschuldiging van communistische agitatie, verdedigden zich soms met citaten van Atatürk.

Voor de radicale nationalisten en Turkse fascistten was vooral Atatürks nationalisme en zijn rol als ‘sterke man’ aantrekkelijk en navolgenswaardig. Zelfs de islamisten, die zich vanaf 1970 politiek begonnen te organiseren, maakten een selectief gebruik van Atatürk om hun activiteiten te legitimeren. Ze verwezen daarbij naar het feit dat Atatürk als eerste verdediger van de wereld van de Islam succesvol de strijd had aangeboden met de Europese bezetters. Dit was overigens niet helemaal historische fictie want gedurende de onafhankelijkheidsstrijd was Atatürks discours vaak sterk religieus getint geweest en zowel in het Midden-Oosten als in India waren er velen die hem als een strijder voor de islam zagen.¹⁴ Opvallend was, en is, dat islamisten in Turkije meestal spreken over (Gazi) Mustafa Kemal in plaats van over Atatürk. Hiermee geven zij aan dat zij zijn rol in de vrijheidsstrijd erkennen, maar zijn latere secularistische politiek afwijzen.

Niet alleen burgerpolitici beriepen zich op Atatürk, ook het leger bleef dat doen. In maart 1971 dwong de legerleiding de regering van de Gerechtigheidspartij tot aftreden. Hoewel dat in feite gebeurde om een linkse coup vanuit het leger voor te zijn, werd het optreden van de militairen door de legerleiding gerechtvaardigd met een verwijzing naar de oude leider. De generale staf eiste ‘hervormingen geïnspireerd door Atatürks gedachtengoed’.

¹² Kızılyürek, ‘Le Kémalisme’, 422.

¹³ Zo publiceerde de Maoistische leider Doğu Perinçek in 1977 het boek *Kemalist Devrim* [De Kemalistische Revolutie] (Istanbul 1977).

¹⁴ E.-J. Zürcher, ‘The Vocabulary of Muslim Nationalism’, *International Journal of the Sociology of Language* 137 (1999) 81-92.

Tegelijk dient gezegd dat de ‘officiële’ persoonscultus rond Atatürk, zoals die door het staatsapparaat werd bedreven, in de jaren zestig en zeventig wel steeds meer een ritueel karakter kreeg. Dat is bijvoorbeeld duidelijk te zien in 1973. Dat jaar werd het vijftigjarig bestaan van de republiek gevierd. Dit leidde tot een stroom van conferenties, lezingen en publicaties maar die lijken vooral bedoeld om de verworvenheden van de voorafgaande vijftig jaar te benadrukken. In de jaren direct na het militaire ingrijpen van 1971 is wel een zekere intensivering van de Atatürkcultus te bespeuren (zo werd de passage ‘O Grote Atatürk! Ik zweer dat ik zonder te stoppen zal voort marcheren op de weg die u hebt geopend naar het doel dat u hebt gesteld’ in de kindereed die aan het begin van dit artikel werd geciteerd pas in 1972 aan de oorspronkelijk uit 1933 daterende eed toegevoegd) maar van een nieuw Kemalistisch elan en van een veelomvattende campagne om het Kemalisme te verbreiden is geen sprake.

De coup van 1980 en de Atatürkrenaissance

Deze situatie veranderde totaal toen het leger in september 1980 opnieuw de macht overnam. Deze keer waren de militairen vastbesloten het politieke en maatschappelijke systeem van Turkije grondig te verbouwen voordat zij de macht zouden teruggeven. Tienduizenden mensen werden gevangengezet, alle politieke partijen en vakbonden verboden, een nieuwe, autoritaire, grondwet en een heel restrictief kiessysteem ingevoerd. Deel van de verbouwing door de militairen was ook een hernieuwde nadruk op de Atatürkcultus die nu met hernieuwde kracht werd uitgedragen. Toevallig viel de viering van het honderdste geboortjaar van Atatürk (1881) kort na de staatsgreep. Dat was de gelegenheid voor een golf aan publicaties en manifestaties. De centrale boodschap die door het militaire bewind aan Atatürk werd verbonden was die van ‘Nationale eenheid en saamhorigheid’.¹⁵

Kemalisme was de kern van het ideologische tegenoffensief van de militairen. In wezen was dat ook al aangekondigd in de proclamatie onmiddellijk na de staatsgreep, waarin zij zeiden dat:

¹⁵ ‘Milli birlik ve beraberlik’ werd de slogan bij uitstek van de door militairen gedomineerde staat na 1980.

door het voortbrengen van reactionaire en andere perverse ideologische gedachten in plaats van het Atatürkisme, onderwijsinstellingen van de basisschool tot aan de universiteit, het bestuursstelsel, de rechtspraak, het veiligheidsapparaat, arbeidersorganisaties, politieke partijen en uiteindelijk onze landgenoten in de onschuldigste uithoeken van ons land systematisch en verraderlijk aangevallen zijn en tot aan de rand van opdeling en burgeroorlog zijn gebracht.¹⁶

In de jaren tachtig rezen de Atatürkstandbeelden ook weer als paddenstoelen de grond uit en net als in de jaren twintig en dertig (maar anders dan in de jaren zestig en zeventig) ging het nu weer om realistische beeldhouwkunst, nu vaak gebaseerd op oud fotomateriaal dat in drie dimensies werd weergegeven. Het bewind plaatste zich zelfs zodanig nadrukkelijk in de Atatürk traditie dat de leider van de coup, generaal Evren, na zijn benoeming tot president in 1982, zich ook in dertiger-jarenkleding liet fotograferen in poses die aan oude foto's van Atatürk waren ontleend.

In de veelheid van twee- en driedimensionale Atatürkafbeeldingen zijn eigenlijk maar vier archetypen te onderscheiden en dat zijn dezelfde die ook al in de periode van de éénpartijstaat domineerden: Atatürk als (militaire) held, Atatürk als leraar, Atatürk als vaderfiguur en Atatürk als symbool van moderniteit. In het onderwijs werd vooral de vaderfiguur benadrukt en liefde voor de leider gelijkgesteld aan liefde voor de ouders van het kind.¹⁷ Daarbij werd – en wordt – de kinderen ingeprent dat Atatürk de republiek aan hen heeft toevertrouwd. Hierbij wordt verwezen naar de laatste alinea van zijn grote zesdaagse toespraak uit 1927, waarin hij zegt:

¹⁶ Atatürkçülük yerine irticai ve diğer sapık ideolojik fikirler üretilerek, sistemli bir şekilde ve haince, ilkokullardan üniversitelere kadar eğitim kuruluşları, idare sistemi, yargı organları, iç güvenlik teşkilatı, işçi kuruluşları, siyasi partiler ve nihayet yurdumuzun en masum köşelerindeki yurttaşlarımız dahi saldırı ve baskı altında tutularak bölünme ve iç harbin eşğine getirilmişlerdir. <http://karsiliksizcek.wordpress.com/2010/09/11/12-eylul-1980-darbesi-1-numarali-bildiri>, geraadpleegd 16 juli 2013.

¹⁷ De rollen van Atatürk als leraar en als vaderfiguur lopen soms in elkaar over, zoals in publicaties als *Başöğretmen Atatürk* [Hoofdleraar Atatürk] (Ankara 1981) of Cemil Sönmez, *Atatürk'te Çocuk Sevgisi* [Kinderliefde bij Atatürk] (Istanbul 1997).

Dit resultaat vertrouw ik toe aan de Turkse jeugd. O Turkse jeugd! Je eerste plicht is het voor altijd bewaren en verdedigen van de Turkse onafhankelijkheid en de Turkse Republiek.¹⁸

De burgerlijke Atatürkcultus

Op een paradoxale manier bracht het ideologische offensief van de militaire junta van 1980 ook een heel andere Atatürkcultus tot stand. Kenan Evren, zelf de zoon van een imam, en zijn collega's waren tot de conclusie gekomen dat Kemalisme alleen te zwak was om grote aantrekkingskracht op brede lagen van de bevolking uit te oefenen en dat dat met name lag aan de tegenstelling tussen Kemalistisch secularisme en de gehechtheid van de grote meerderheid van de Turken aan de islam. Hun oplossing was om de islam, dat wil zeggen een strikt door de staat gecontroleerde versie van soennitische islam, deel te maken van de staatsideologie. Op allerlei terreinen werd de samenwerking gezocht met betrouwbaar geachte islamitische voormannen. In het basisonderwijs was nu niet langer alleen les over Atatürks principes een verplicht onderdeel, maar ook les in 'Religie en Normen'. In die lessen werd de kinderen niet alleen bijgebracht dat de godsdienst van hen verlangde dat zij hun religieuze plichten nakwamen en eerlijk en fatsoenlijk waren, maar ook dat ze respect moesten hebben voor ouderen, voor hun meerderen, de Turkse staat en zijn leger.¹⁹

Deze politiek van de militairen joeg veel seculier georiënteerde Kemalisten schrik aan omdat het erop leek of de deur opengezet werd voor islamisering van de samenleving en eind jaren tachtig, toen de vrijheid van meningsuitingen in Turkije weer wat was toegenomen na de harde repressie van 1980-1983, organiseerden zij zichzelf in verenigingen die zichzelf definieerden als hoeders van Atatürks erfenis, met name de 'Vereniging voor het Atatürkistische Denken' en de 'Vereniging voor Steun aan het Moderne Leven'. Deze bewegingen kregen de wind in de zeilen toen de Islamistische Welvaartspartij in 1994 de gemeenteraadsverkiezingen in zowel Ankara als Istanbul won. De ergste nachtmerrie van de secularisten

¹⁸ 'Bu neticeyi Türk gençliğine emanet ediyorum. Ey Türk gençliği! Birincic vazifen Türk istiklalini, Türk Cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir.' Kemal Atatürk, Nutuk. Cilt II 1920-1927 (Istanbul 1967) 897.

¹⁹ M. Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey* (Oxford 2003) 69-75.

leek nu waarheid te worden, zeker toen de islamisten in 1995 ook nog eens landelijk de grootste partij werden.

Dit was de echte geboorte van de burgerlijke Atatürkcultus. Burgerlijk in twee betekenissen: het was voor het eerst in de geschiedenis van de republiek niet de staat die de cultus onderhield en de bevolking probeerde te indoctrineren, het waren de burgers zelf die de persoonsverheerlijking organiseerden. Het was ook een burgerlijke beweging in de zin dat ze vooral gedragen werd door de ontwikkelde grootstedelijke middenklasse (leraren, juristen, gepensioneerde militairen, artsen) en weinig aanhang trok onder het stedelijke proletariaat of op het platteland. Binnen de beweging waren (en zijn) vrouwen opvallend actief omdat zij zich meer dan anderen in hun persoonlijke vrijheid bedreigd voelden door de opkomst van de politieke Islam.

Zowel qua inhoud als qua communicatiemiddelen is de burgerlijke Atatürkcultus duidelijk verschillend van de staatscultus. Hij benadrukt Atatürks secularisme, moderniteit en westerse oriëntatie, met daarin een belangrijke plaats voor de positie van de vrouw. De beelden waarvan de beweging gebruikt maakt zijn vooral beelden van de civiele Atatürk – in pak of jacquet, bezig met bij uitstek burgerlijke activiteiten als drinken en dansen, omringd door mensen, en met name vrouwen en kinderen. Een vriendelijke, benaderbare Atatürk, waar de staatscultus juist vaak een militaire Atatürk laat zien en een afstandelijke, sterke leider, omringd door nationale symbolen.

De burgerlijke cultus heeft niet de middelen om de cultische objecten van de staat toe te passen: geen grote monumenten en standbeelden of opschriften op gebouwen of berghellingen, geen naamgeving aan bruggen en vliegvelden, geen Mount Rushmore-achtige koppen op berghellingen. Hij heeft andere, kleinschaligere, middelen om aanhankelijkheid te tonen: stickers, badges, T-shirts, tatoeages en natuurlijk websites en YouTube-filmpjes.²⁰

De rituelen van de beide persoonlijkheidscultussen zijn ook tot op zekere hoogte verschillend. De staatscultus draait vooral op rituelen die uitgevoerd worden in het kader van onderwijs (zoals die in de eerste alinea's van dit artikel) en de militaire dienst. Natuurlijk spelen ook de nationale feestdagen (23 april, het 'Feest van de Nationale Onafhankelijkheid en van

²⁰ E. Özyürek, 'Miniaturizing Atatürk. The Commodification of State Iconography' in E. Özyürek ed., *Nostalgia for the Modern State, Secularism and Everyday Politics in Turkey* (Durham 2006) 93-124.

het Kind'; 19 mei, het 'Feest van de Herdenking van Atatürk, van de Jeugd en de Sport'; 30 Augustus, het 'Overwinningsfeest'; 29 oktober, het 'Feest van de Republiek') een hoofdrol in de officiële kalender. Dan zijn er toespraken, kransleggingen, marsen en sportwedstrijden. Het ritueel dat de burgerlijke cultus in de laatste twintig jaar vooral heeft ontwikkeld, is dat van de 'Republieksmarsen' die eindigen bij een Atatürkstandbeeld of bij zijn mausoleum in Ankara. Twee retorische elementen spelen daarbij een belangrijke rol. Het eerste is een getuigenis van de onsterfelijkheid van de leider, wat tot uitdrukking komt in kreten en opschriften als 'Atatürk leeft' en 'Atatürk is onder ons'.²¹ Het tweede element is het direct aanspreken van Atatürk alsof hij leeft, zowel om trouw te zweren als ook om te klagen: 'O Grote Atatürk, zie wat er met Uw land gebeurt en hoe Uw erfenis verkwanseld wordt!'

De burgerlijke cultus heeft sinds de Partij van Gerechtigheid en Ontwikkeling (AKP) in 2002 aan de macht is gekomen, niets aan kracht ingeboet, omdat in de ogen van veel Kemalisten en secularisten in Turkije deze regering, waarvan de leiders allemaal hun wortels hebben in de politieke Islam, een wolf in schaapskleren is die er eigenlijk op uit is de erfenis van Atatürk ongedaan te maken. De AKP zelf heeft geen stappen gezet om de persoonlijkheidscultus rond Atatürk af te bouwen. Wat de partij, en trouwens ook zijn directe voorganger in de jaren negentig, de Islamistische Welvaartspartij, wel heeft gedaan, is het ontwikkelen van een nostalgisch discours over de grootsheid van het Ottomaanse verleden. Daar past ook de ontwikkeling in van een alternatieve heldenfiguur en dat is de Ottomaanse sultan Mehmed II, de veroveraar van Constantinopel in 1453. Fatih ('de Veroveraar') zoals hij in Turkije heet, wordt sterk gepromoot als de waarachtige Turks-islamitische held. Dergelijke ontwikkelingen worden door de burgerlijke Kemalisten met argusogen gevolgd.

Hoezeer een vergoddelijkte Atatürk het houvast voor dit deel van de Turkse maatschappij is, bleek in 2008, niet door enige actie van de regeringspartij, maar door het in roulatie gaan van een film over de grote leider. De biopic, 'Mustafa', was van de hand van de Turkse schrijver en filmmaker Can Dündar. Het probleem was niet dat Dündar op enig punt een fundamenteel andere of kritische visie op Atatürk naar voren bracht.

²¹ *Atatürk is Onder Ons* is ook de titel van een fotoalbum uitgegeven door Can Dündar, de maker van de film *Mustafa*, waarvan hieronder sprake is. Dit album ademt helemaal de geest van de burgerlijke Atatürkcultus. C. Dündar, *Mustafa Kemal Aramızda* (Istanbul 2003).

Het probleem was dat hij hem vermenselijkte en liet zien als een fundamenteel eenzaam mens met twijfels, angsten en heimwee. De Kemalisten reageerden buitengewoon fel op deze presentatie van een menselijke Atatürk, enigszins vergelijkbaar met de reacties in katholieke kringen op de musical *Jesus Christ Superstar* in 1970.

Nog altijd actueel

De protestbeweging die in mei 2013 in Turkije uitbrak tegen het autoritaire optreden van de regering van premier Tayyip Erdoğan laat zien hoe belangrijk de persoon van Atatürk ook 75 jaar na zijn dood nog steeds is voor het legitimeren van politiek optreden, maar ook hoe selectief er met zijn persoon wordt omgegaan. Terwijl de roep om meer persoonlijke vrijheid en minder bevoogding door de staat een heel belangrijk motief in de protestbeweging van vooral jonge mensen was, waren het juist zij die vanaf de eerste dag van de protesten Atatürkvaandels met zich meedroegen. Hiermee lieten deze tieners en twintigers zien dat zij het Atatürkbeeld van de burgerlijke cultus uit de jaren negentig hadden geïnternaliseerd – voor hen is de Ottomaanse generaal en de dictator uit het interbellum het symbool bij uitstek geworden van modern, seculier leven met individuele vrijheden. Omgekeerd refereerde Tayyip Erdoğan in de ongemeen felle toespraken die hij over de protestbeweging hield, waarin hij de demonstranten uitmaakte voor landverraders, marionetten en vandalen, ook regelmatig aan de grote leider, maar hij deed dat helemaal in de traditie die de Islamisten vanaf de jaren zeventig hebben gevestigd. Hij had het nooit over Atatürk, maar over Mustafa Kemal, of zelfs ‘Gazi’ Mustafa Kemal, en dus over de leider van Turkije’s verzet tegen het Westen en niet over de man die van Turkije een Europees land had proberen te maken.

Dit alles laat zien dat ook vijfenzeventig jaar na de dood van de leider en bijna negentig jaar na het begin van de persoonlijkheidscultus die cultus nog steeds niet alleen een soort ‘seculiere religie’ van de staat is, maar een onontbeerlijk wapen in de politieke strijd over de toekomstige richting van het land. Dat dat zo is, heeft natuurlijk alles te maken met de intense indoctrinatie waaraan Turken van alle gezindten al vanaf eerste klas van de basisschool blootstaan.